

Σύγχρονες Εκδοχές του Προσφυγικού Ζητήματος: Όψεις και Απόψεις

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση πραγματοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης 10 με τίτλο «Στάσεις του κοινού απέναντι στους πρόσφυγες και υλοποίηση παρεμβάσεων» του Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς», που χρηματοδοτεί η Περιφέρεια Αττικής. Επιστημονική υπεύθυνη της Δράσης είναι η Μαρίνα Οικονόμου, Καθηγήτρια Ψυχιατρικής της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ.

Το ηλεκτρονικό βιβλίο θα ανανεώνεται και θα εμπλουτίζεται με νέα άρθρα έως το τέλος κάθε μήνα.

Επιμέλεια έκδοσης: Μίνα Μαρούγκα

Φεβρουάριος 2021, Αθήνα

Περιεχόμενα:

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι : ΟΨΕΙΣ

- Εισαγωγή - «Ανιχνεύοντας Τάσεις και Αντοχές στο Δύσκολο Πεδίο του Προσφυγικού», Δήμητρα Μαρέτα, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Πολιτικής Επιστήμης
- «Το Οικείο και το Διαφορετικό: Συναντήσεις σε μια Δομή Φιλοξενίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων», Λήδα Ελευθεριάδη, Κλινική Ψυχολόγος MSc

Ανιχνεύοντας Τάσεις και Αντοχές στο δύσκολο πεδίο του Προσφυγικού

Δήμητρα Μαρέτα

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Πολιτικής Επιστήμης

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία σημαντικότερη αύξηση του προσφυγικού πληθυσμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Παρ' όλο που συχνά η προσοχή επικεντρώνεται στις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή μας και αναδεικνύει τις προσφυγικές ροές στην Ελλάδα και στις γειτονικές μας χώρες ως σημαντικές, είναι γεγονός ότι η αύξηση αυτή δεν αφορά μόνο την Ευρώπη ή τη χώρα μας αλλά επηρεάζει ένα πολύ μεγάλο αριθμό χωρών και περιοχών. Πολύ περισσότερο, αυτή η μετακίνηση των προσφυγικών πληθυσμών αφορά και επηρεάζει πρώτα και πάνω απ' όλα τις ζωές των ανθρώπων οι οποίοι εξαναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, τους ανθρώπους του και τους τόπους τους, για μία σειρά από λόγους στους οποίους θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά αμέσως παρακάτω, και να γίνουν πρόσφυγες. Σε κάθε περίπτωση, όταν εξετάζουμε το προσφυγικό φαινόμενο, είναι σημαντικό να το εξετάζουμε όχι μόνο από την πλευρά των κοινωνιών οι οποίες υποδέχονται τους πρόσφυγες και αντιδρούν σε αυτό με διάφορους τρόπους αλλά και από την πλευρά των ανθρώπων οι οποίοι γίνονται πρόσφυγες. Ζώντας μέσα σε αυτή την ιστορική και πολύ δύσκολη για όλους και όλες συγκυρία, είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι δυνατό να υφίσταται χωρίς επικοινωνία και αλληλεγγύη.

Παράλληλα με αυτή την αύξηση των προσφυγικών πληθυσμών και της έξαρσης του προσφυγικού φαινομένου παρατηρείται μία ένταση του ρατσισμού τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο πράξεων. Η ένταση αυτή του ρατσισμού παρατηρείται ήδη σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο, παρατηρείται δηλαδή μία αυξητική τάση και μία αξιόλογη άνοδος των κομμάτων τα οποία βασίζουν την πολιτική τους συγκρότηση σε ξενοφοβικό και ρατσιστικό λόγο και πολιτικές. Χωρίς να είναι η μόνη, η Ελλάδα είναι ανάμεσα στις χώρες στις οποίες αρκετά και διαφορετικά μεταξύ τους κόμματα τα οποία κινούνται σε αυτό το ευρύ φάσμα του ξενοφοβικού και ρατσιστικού λόγου έχουν αναδυθεί και τα περισσότερα από αυτά έχουν γνωρίσει επιπλέον κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Αρχής γενομένης με το ΛΑΟΣ ήδη από το 2007, η παρουσία των κομμάτων αυτού του φάσματος στο κοινοβούλιο είναι σταθερή: από το 2012 έως το 2019 κοινοβουλευτική εκπροσώπηση έχει η Χρυσή Αυγή, ενώ από το 2019 μέχρι σήμερα έχει η Ελληνική Λύση.

Αντίστοιχα φαινόμενα φυσικά έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως για παράδειγμα η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία, η Γερμανία, η Ολλανδία και το σύνολο σχεδόν των σκανδιναβικών κρατών. Αν η τρέχουσα προσφυγική κρίση αναζωπυρώνει την ξενοφοβία και τον ρατσισμό, αυτό συμβαίνει γιατί αυτά τα φαινόμενα προϋπήρχαν: το ότι τροφοδοτούνται και το περιεχόμενό τους ανανεώνεται από την τρέχουσα προσφυγική κρίση και μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα είναι αναμφισβήτητο αλλά και αναμενόμενο.

Μέσα σε αυτό το αφιλόξενο περιβάλλον, οι εργαζόμενοι και οι εργαζόμενες στις δομές υποστήριξης προσφύγων καλούνται να εργαστούν ώστε να υποστηρίξουν πολλαπλώς τους/τις πρόσφυγες και τα προσφυγάκια για να αντιμετωπίσουν την τραυματική συνθήκη της προσφυγιάς και να προσαρμοστούν στην καινούργια τους ζωή σε έναν άγνωστο τόπο. Την ίδια στιγμή πρέπει και οι ίδιοι/-ες να αντιμετωπίζουν και να διαχειρίζονται το εργασιακό άγχος και εξουθένωση ως αποτέλεσμα των συνθηκών εργασίας τους. Στα κείμενα που μπορείτε να βρείτε σε αυτή την ιστοσελίδα καταγράφονται διάφορες πλευρές της εργασιακής εξουθένωσης τόσο σε βιωματικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο.

Οι επεξεργασίες αυτές επιχειρούν να ρίξουν φως αφ' ενός στους παράγοντες και τις συνθήκες οι οποίες οδηγούν τους/τις εργαζόμενους/-ες στο προσφυγικό στην εργασιακή εξουθένωση έτσι όπως αυτές αποτυπώνονται σε ένα βιωματικό κείμενο από μία εργαζόμενη σε δομή υποστήριξης προσφύγων. Αφ' ετέρου πρόκειται για επεξεργασίες σε θεωρητικό επίπεδο σχετικά με τους μηχανισμούς λειτουργίας της εργασιακής εξουθένωσης και σε επίπεδο μεταφοράς καλών πρακτικών από αντίστοιχες περιστάσεις σε άλλες χώρες. Η μελέτη όλων αυτών είναι δυνατό να βοηθήσει στην αντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων και στη χώρα μας και να συντελέσει στην πρόληψη εμφάνισης ή στην καλύτερη δυνατή αντιμετώπιση παρόμοιων φαινομένων.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι το να δουλεύει κανείς με και για τους/τις πρόσφυγες ή το να ερευνά ζητήματα σχετικά με το προσφυγικό τόσο για τους ίδιους/-ιες τους/τις πρόσφυγες όσο και για τις κοινωνίες υποδοχής δεν έχει μόνο τη διάσταση της επαγγελματικής ενασχόλησης με αυτά τα ζητήματα. Συχνά περιλαμβάνει την προσωπική εμπλοκή, μία διεργασία περίπλοκη και επώδυνη που δεν είναι πάντοτε εύκολο να αναγνωριστεί και να αντιμετωπιστεί τη στιγμή που συμβαίνει. Όμως, πέρα από αυτό, η ενασχόληση αυτή είναι ταυτόχρονα και μία απόπειρα αποκωδικοποίησης του παρόντος και παρέμβασης, μία υπενθύμιση ότι η βαρβαρότητα που πολλές φορές το παρόν αυτό επιφυλάσσει για τους/τις «απόκληρούς» του δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία βαρβαρότητα που στο μέλλον μπορεί να έρχεται για όλες και όλους—και όχι μόνο για τους/τις πρόσφυγες και τους/τις μετανάστ(ρι)ες.

Το Οικείο και το Διαφορετικό: Συναντήσεις σε μια δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων

Λήδα Ελευθεριάδη – MSc Κλινική ψυχολόγος

Εισαγωγή:

*«Πίσω από απλά πράγματα κρύβομαι, για να με βρείτε·
αν δε με βρείτε, θα βρείτε τα πράγματα,
θ' αγγίξετε εκείνα που άγγιξε το χέρι μου,
θα σμίξουν τα χνάρια των χεριών μας»*

Γιάννης Ρίτσος, Το νόημα της απλότητας – Παρενθέσεις, 1946 -1947

«Δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων». Τι φαντάζεται κανείς όταν ακούει τη συγκεκριμένη φράση; Στο άκουσμα της, συναντούμε συχνά βλέμματα απορημένα, γεμάτα έκπληξη, και ίσως κάποιον δισταγμό. Πίσω από τέσσερις απλές λέξεις, γίνεται προσπάθεια συμπύκνωσης μιας ολόκληρης ψυχικής και κοινωνικής πραγματικότητας, που αποτελείται από ένα σπίτι, υλικά αγαθά και εξοπλισμό, ανήλικους πρόσφυγες, εργαζόμενους, διομαδικές δυναμικές, στιγμές χαράς και λύπης, απώλειες, πένθη και συγκρούσεις. Σε μια δομή φιλοξενίας, το απλό και καθημερινό γίνεται ταυτόχρονα πολύπλοκο, όπως το σμίξιμο από τα χνάρια διαφορετικών χεριών. Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστούν τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν μια δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων και θα συζητηθούν ορισμένες προκλήσεις που συναντούν τα άτομα που διαβιούν και εργάζονται σε αντίστοιχες δομές. Στόχος είναι τελικά να αναδυθούν οι εκφάνσεις του οικείου και του διαφορετικού,

που καθιστούν τις δομές φιλοξενίας τόπους παράδοξων συναντήσεων του ανθρώπινου.

Ασυνόδευτος...ανήλικος;

Σύμφωνα με το άρθρο 34 του Ν. 4375/2016, ασυνόδευτος ανήλικος «είναι το πρόσωπο ηλικίας κάτω των 18 ετών, το οποίο φθάνει στην Ελλάδα, χωρίς να συνοδεύεται από πρόσωπο που ασκεί τη γονική του μέριμνα, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία και για όσο χρόνο η γονική του μέριμνα δεν έχει ανατεθεί σε κάποιο άλλο πρόσωπο σύμφωνα με το νόμο και δεν ασκείται στην πράξη, ή ο ανήλικος που εγκαταλείπεται ασυνόδευτος μετά την είσοδό του στην Ελλάδα». Στην πλειονότητά τους οι ασυνόδευτοι ανήλικοι εγκαταλείπουν τις χώρες καταγωγής, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε χώρες του Δυτικού κόσμου. Οι εμπόλεμες συρράξεις και ο κίνδυνος για τη ζωή αποτελούν τον βασικότερο λόγο εγκατάλειψης της χώρας καταγωγής από τον ανήλικο, όχι όμως τον μοναδικό. Άλλοι λόγοι φυγής είναι η κακή οικονομική κατάσταση στη χώρα ή και στην οικογένεια, αλλά και η έλλειψη ευκαιριών στην εκπαίδευση και στην εργασία. Αξίζει να αναφερθεί ότι συχνά οι ανήλικοι εγκαταλείπουν την χώρα μαζί με κάποιο μέλος της οικογένειας, από το οποίο όμως χωρίζονται στην πορεία του ταξιδιού, λόγω των δυσκολιών που ανακύπτουν. Σε αρκετές περιπτώσεις τυχαίνει να περάσει τα σύνορα των χωρών μόνο ο ανήλικος και το ενήλικο μέλος της οικογένειας να μείνει πίσω, λόγω απαγόρευσης της εισόδου στην εκάστοτε χώρα, ή τραυματισμού του. Ένα ακόμη ενδεχόμενο είναι ο γονέας ή οι γονείς του ανηλίκου να έχουν πεθάνει, οπότε ο ανήλικος να εγκαταλείψει τη χώρα λόγω έλλειψης υποστηρικτικού περιβάλλοντος.

Επιπρόσθετοι λόγοι που συντελούν στην μετακίνηση του ανηλίκου από τη χώρα καταγωγής σχετίζονται με την ελπίδα των οικογενειών ότι τα μεγαλύτερα τέκνα τους θα φύγουν ώστε να προσδεύσουν στις αναπτυσσόμενες χώρες. Σε αναλογία με το brain drain που παρατηρείται

στην Ελλάδα, όταν οι νέοι αποχωρούν για σπουδές ή εργασία σε άλλες δυτικές χώρες, οι γονείς στις «αναπτυσσόμενες χώρες» επενδύουν συχνά μεγάλο ποσό των πενιχρών οικονομιών τους στους διακινητές που θα «βοηθήσουν» τα παιδιά τους να επιτύχουν και να ζήσουν σε ευνοϊκότερες συνθήκες στη Γη της Επαγγελίας, στην Ευρώπη ή στην Αμερική. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα σπάνια είναι ο τελικός προορισμός των ανηλίκων, παρά ένα πέρασμα για τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης. Καταλήγει όμως να είναι ένα αναγκαστικό σημείο μακροχρόνιας διαμονής λόγω των κλειστών συνόρων. Προσωπικές αιτίες, όπως ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αλλά και οι σωματικές ασθένειες, επίσης οδηγούν τους ανηλίκους σε φυγή. Το παράδειγμα που ακολουθεί παρουσιάζει συνοπτικά την ιστορία ενός φιλοξενούμενου σε δομή φιλοξενίας.

Ο Μ., 17 ετών, είναι ασυνόδευτος ανήλικος από το Αφγανιστάν. Από τα 12 έτη του πάσχει από μια άγνωστη νευρολογική νόσο, η οποία οδηγεί σε σημαντική απώλεια βάρους, μυοσκελετική αδυναμία, σοβαρή δυσκολία στην κίνηση, σταδιακή απώλεια όρασης, δυσκολίες μνήμης, σταδιακή απώλεια της αυτονομίας και της λειτουργικότητας. Έπειτα από πολλές άκαρπες επισκέψεις σε ιατρούς στο Αφγανιστάν, αποφασίζει, κρυφά από την οικογένειά του, να φύγει για την Ευρώπη προς αναζήτηση θεραπείας. Φτάνει στην Ελλάδα μετά από ένα δύσκολο ταξίδι, εξαιρετικά αδύναμος. Στη δομή φιλοξενίας, γίνονται παραπομπές σε νοσοκομεία και ειδικούς ιατρούς. Ο Μ. παραμένει αδιάγνωστος και ελπίζει στη μετεγκατάστασή του σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα.

Δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων: λειτουργία και στόχοι

Στις περισσότερες δομές φιλοξενίας διαμένουν από 20 έως 30 ανήλικοι, ίδιου φύλου, από 12 ως 18 ετών. Οι εθνικότητες των ανηλίκων ποικίλουν (Αφγανιστάν, Συρία, Πακιστάν, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Σομαλία, Καμερούν, Κονγκό), συνθέτοντας έτσι έναν πολύμορφο ανθρώπινο χάρτη, που καλείται να αντιμετωπίσει διαπολιτισμικές προκλήσεις και να «χωρέσει» σε μερικές δεκάδες τετραγωνικά μέτρα. Οι υπηρεσίες που προσφέρονται αφορούν τη στέγαση, τη σίτιση, την καθαριότητα, τη νομική συμβουλευτική, τη διερμηνεία, την ψυχοκοινωνική και

ιατροφαρμακευτική υποστήριξη, την εκμάθηση Ελληνικών και την ενισχυτική διδασκαλία, τη δημιουργική απασχόληση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό.

Το εργατικό δυναμικό ενός ξενώνα αποτελείται συνήθως από τον/την συντονιστή/τρια δομής, τον/την διαπολιτισμικό/ή διαμεσολαβητή/τρια, τον/την ψυχολόγο, τον/την κοινωνικό/ή λειτουργό, τον/την εκπαιδευτικό, τον/την νομικό σύμβουλο, τους μάγειρες/ισσες, τον/την καθαριστή/καθαρίστρια, τους/τις φροντιστές/φροντίστριες, και τους φύλακες που εργάζονται σε βραδινές βάρδιες. Ο χάρτης των εργαζομένων έρχεται να συμπληρώσει αυτόν των ανηλίκων, δημιουργώντας ένα πολυσύνθετο μωσαϊκό, το οποίο συνυπάρχει σε εικοσιτετράωρη βάση, επτά μέρες την εβδομάδα.

Οι άξονες γύρω από τους οποίους προσφέρονται οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι τέσσερις. Ο πρώτος στόχος αφορά την ασφαλή μετάβαση και προσαρμογή του ανηλίκου σε ένα δομημένο πλαίσιο. Ο ανήλικος που καταφτάνει σε μια δομή φιλοξενίας καλείται αρχικά να «τακτοποιήσει ψυχικά» τις εμπειρίες και τις αλλαγές που τον έχουν οδηγήσει στην τωρινή κατάσταση. Η μετάβαση από την χώρα προέλευσης στις προκλήσεις του δυτικού κόσμου, η μετάβαση από τους κινδύνους του ταξιδιού, στα κέντρα κράτησης και έπειτα σε «κάτι που μοιάζει με σπίτι»¹, καθώς και η όσο το δυνατόν ομαλότερη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση, αποτελούν πρόκληση για τους ασυνόδευτους ανηλικούς αλλά και για τους εργαζόμενους των δομών. Στόχος είναι να δημιουργηθεί ένα πρώτο αίσθημα ασφάλειας στους ανηλικούς, το οποίο θα τους επιτρέψει να αισθανθούν οικειότητα στο χώρο.

Στη συνέχεια, στόχος των παρεχόμενων υπηρεσιών είναι η διερεύνηση των μελλοντικών προοπτικών των ανηλίκων στην Ελλάδα ή σε ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα επιδιώκεται η παροχή νομικής βοήθειας στις διαδικασίες ασύλου στην Ελλάδα ή αλλιώς η συμμετοχή του ανηλίκου σε ευρωπαϊκά προγράμματα μετεγκατάστασης ή στο πρόγραμμα οικογενειακής επανένωσης, σε περίπτωση που υπάρχει συγγενής σε ευρωπαϊκή χώρα. Η κοινωνική ενσωμάτωση αποτελεί τον

¹ Α., 14 ετών, Αίγυπτος, φιλοξενούμενος σε δομή φιλοξενίας.

επόμενο στόχο των δομών φιλοξενίας, για όσο διάστημα παραμένει ο ανήλικος στην δομή. Η παρακολούθηση της τυπικής εκπαίδευσης, η εγγραφή σε αθλητικούς συλλόγους και δημιουργικές δραστηριότητες, καθώς και η συμμετοχή σε κοινωνικές δράσεις (π.χ. καθαρισμός πάρκων), είναι μερικοί μόνο από τους τρόπους με τους οποίους ενθαρρύνεται η κοινωνική ενσωμάτωση.

Τελικός σκοπός όλων των παραπάνω είναι η ενίσχυση της ψυχικής ανθεκτικότητας των ασυνόδευτων ανηλίκων. Σύμφωνα με τον ορισμό των Luthar et al. «η ψυχική ανθεκτικότητα αναφέρεται σε μια δυναμική διαδικασία η οποία ενέχει τη θετική προσαρμογή του ατόμου στο πλαίσιο σημαντικών αντιξοοτήτων.»². Βασιζόμενοι στην ιστορία ζωής των ανηλίκων, στην κατανόηση των επιβαρυντικών παραγόντων αλλά και στην ενίσχυση των προστατευτικών πόρων και των δεξιοτήτων προσαρμογής τους, οι εργαζόμενοι των δομών προσπαθούν να ενισχύσουν το ψυχικό δυναμικό των ανηλίκων, σε μια δυναμική και ατέρμονη διαδικασία.

Κρίσεις, προκλήσεις και υπερβάσεις:

Η διαβίωση και η εργασία στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων χαρακτηρίζεται συχνά από κρίσεις και προκλήσεις, τις οποίες οι ανήλικοι και οι εργαζόμενοι καλούνται να υπερβούν. Όσον αφορά τους ανηλίκους, η πρώτη πρόκληση που αντιμετωπίζουν είναι η απομάκρυνση από την οικογένεια και ο εκπατρισμός. Σύμφωνα με τη θεωρία του συναισθηματικού δεσμού του J. Bowlby³, η ποιότητα της σχέσης που αναπτύσσει το παιδί με τους γονείς κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του επηρεάζει την μετέπειτα ψυχο-συναισθηματική του ανάπτυξη. Στις περιπτώσεις διακοπής του δεσμού, ακόμη και σε μεταγενέστερη ηλικία, η απώλεια της φιγούρας προσκόλλησης επαναβιώνεται ως πραγματική απώλεια (Λαζαράτου Ε. 2008)⁴. Ο αποχωρισμός προκαλεί απελπισία και θλίψη ενώ η απειλή της απώλειας

² Luthar, S.; et al. (2000). The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development* 71 (3): 543–562.

³ Bowlby, J. (1980). Loss, sadness and depression in: *Attachment and loss*. New York: Basic Books

⁴ Λαζαράτου Ε. (2008). Άγχος Αποχωρισμού. Στο Β. Αλεβίζος (Επιμ.), *Άγχος, Ιατρικές και Κοινωνικές Διαστάσεις*.

προξενεί φόβο εγκατάλειψης. Στο άγχος αποχωρισμού συχνά προστίθενται οι ενοχές και η ντροπή, συναισθήματα που μαρτυρούν οδύνη της δια-υποκειμενικότητας. Σύμφωνα με τους A. Ciccone και A. Ferrant (2008)⁵, η ενοχή συνδέεται με την τραυματική απώλεια του αντικειμένου – σημαντικού άλλου, ενώ η ντροπή με την απώλεια του ίδιου του υποκειμένου. Αποχωρισμός, ντροπή και ενοχή συνθέτουν λοιπόν ένα πολύπλοκο συναισθηματικό μοτίβο που συμπυκνώνεται στην απλή φράση του T., 13χρονου ανηλίκου από το Πακιστάν «*Τι θα απογίνω εγώ, τι θα απογίνουν αυτοί που άφησα πίσω;*».

Το επόμενο σημαντικό ψυχικό εμπόδιο που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ανήλικοι φιλοξενούμενοι είναι οι ψυχοτραυματικές εμπειρίες και η επαναβίωση του τραύματος. Πόλεμος, απώλεια οικείων, κακοποίηση, σεξουαλική εκμετάλλευση, εμπορία ανθρώπων, κακουχίες ταξιδιού αποτελούν μερικές μόνο από τις τραυματικές εμπειρίες που μπορεί να έχει βιώσει ένας ασυνόδευτος ανήλικος πριν φτάσει σε μια δομή φιλοξενίας. Σύμφωνα με την K. Μάτσα (2007) «*ψυχικός τραυματισμός επέρχεται, όταν ένα συμβάν προκαλεί ρήγμα στην ψυχική ζωή του ατόμου, αφού υπερβαίνει τις ικανότητες που έχει για να το ξεπεράσει.*»⁶ Ο εύθραυστος και υπό διαμόρφωση ψυχισμός των ανηλίκων καλείται να ανταπεξέλθει σε βίαια γεγονότα ζωής, επερχόμενα συχνά το ένα μετά το άλλο. Στη θεωρία του τραύματος που ανέπτυξαν οι Masud και Khan το 1963⁷, το αθροιστικό τραύμα είναι συνέπεια μιας σειράς τραυματικών εμπειριών που υφίσταται το άτομο από την παιδική ηλικία και μετά, την οποία οι ψυχικές δυνάμεις του υποκειμένου δεν επαρκούν για να αντιμετωπίσουν. Επακόλουθο της συνεχούς έκθεσης σε τραυματικές εμπειρίες είναι η ανάπτυξη ψυχικών διαταραχών συναφών με το μετατραυματικό στρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τραυματικών αναμνήσεων αποτελεί η αντίδραση του X., 17χρονου ανηλίκου από την Παλαιστίνη, ο οποίος σε κάθε άκουσμα αεροπλάνου ενόσω διέμενε στη δομή φιλοξενίας, ανακαλούσε μνήμες φόβου από τα πολεμικά αεροπλάνα που βομβάρδισαν το πατρικό του σπίτι. Μια

⁵ Ciccone, A., Ferrant, A (2015). *Honte, culpabilité et traumatisme*. Dunod.

⁶ Μάτσα K. (2007). «Εξουσία, τραύμα και κατάχρηση ουσιών», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, No 99, 181-187.

⁷ Masud, M., Khan, R. (1963), The concept of cumulative trauma. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 18:1, 286-306.

ακόμη πρόκληση για τους ασυνόδευτους ανηλικούς αποτελεί η ψυχική ευαλωτότητα και τα εμπόδια που αυτή περιλαμβάνει. Η ανηλικότητα εξ' ορισμού αποτελεί παράγοντα ευαλωτότητας, πόσο μάλλον στις περιπτώσεις παιδιών με τραυματικά βιώματα απώλειας, εγκατάλειψης, εκπατριισμού. Συχνή είναι η εμφάνιση καταθλιπτικομόρφων συναισθημάτων, οι πράξεις αυτοτραυματισμού, οι σκέψεις θανάτου και τα αυξημένα επίπεδα αυτοκτονικότητας στους ασυνόδευτους ανηλικούς.

Η απώλεια της παιδικότητας και η απότομη ενηλικίωση είναι επίσης σημεία του μακρύ καταλόγου των δυσκολιών που έχουν να αντιμετωπίσουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι. Διασχίζοντας χώρες μόνοι/ες, σε ηλικία συχνά κάτω των 12 ετών, οι ασυνόδευτοι ανήλικοι χάνουν σημαντικά κομμάτια της «φυσιολογικής» παιδικής ηλικίας, όπως είναι η σχολική φοίτηση και το παιχνίδι. Όπως επαναλάμβανε ο Τ., 13 ετών από το Πακιστάν σε κάθε πρόσκληση σε δημιουργική δραστηριότητα «Δεν ξέρω πώς να παίζω... Ήρθα να εργαστώ για να στηρίξω τους δικούς μου».

Πολλές από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι οφείλονται στον στιγματισμό και στην απόρριψη που βιώνουν από τον κοινωνικό περίγυρο. Οι δυσκολίες επικοινωνίας, το γλωσσικό εμπόδιο, οι διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και συνήθειες, η έλλειψη διαπολιτισμικής ευαισθησίας του ελληνικού πληθυσμού και των συστημάτων υγείας και παιδείας, αυξάνουν τη διαπολιτισμική απόσταση και οδηγούν στη σχολική εγκατάλειψη, την παραβατικότητα και τελική στην επιβεβαίωση της λογικής του «αποδιοπομπαίου τράγου». Σύμφωνα με τις θεωρίες της διομαδικής ψυχικής λειτουργίας, η άφιξη ενός νέου μέλους με διαφορετικά στοιχεία σε μια ομάδα «ομοίων», θεωρείται συχνά ως απειλή. Η συνοχή της ομάδας, απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία της, κινδυνεύει να ραγίσει. Έτσι το νέο μέλος, σύμφωνα με τον Γάλλο ψυχαναλυτή R. Kaës (1994), αναλαμβάνει μια «φορική λειτουργία»⁸. Σε αυτό, τα υπόλοιπα μέλη προβάλλουν εσωτερικευμένα ασυνείδητα αρνητικά συναισθήματα και με αυτόν τον τρόπο

⁸ KAES R. (1994). *La parole et le lien. Processus associatifs et travail psychique dans les groupes*. Paris : Dunod (2012).

προστατεύονται από αυτά. Ο αλλότριος, ο ξένος οδηγείται έτσι στην αποξένωση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η παρακάτω φράση του Α., 13 ετών από το Πακιστάν, εκφράζει την παραπάνω θέση: «Στο σχολείο, ό,τι και να κάνω, είμαι πάντα ο Άλλος».

Τέλος, μια σημαντική δυσκολία για τους ανηλίκους είναι η ύπαρξη ενός αισθήματος «μόνιμης προσωρινότητας» στην Ελλάδα και στις δομές φιλοξενίας. Το διάστημα διαβίωσης στη δομή και παραμονής στην Ελλάδα κυμαίνεται από μερικούς μήνες σε μερικά χρόνια, κατά τα οποία οι ανήλικοι συχνά βρίσκονται σε διαδικασία αναμονής διεκπεραίωσης των νομικών διαδικασιών. Οι μεγάλες καθυστερήσεις ή και η παύση σε αυτές τις διαδικασίες, δημιουργούν αίσθημα αδιεξόδου και εγκλωβισμού στους ανηλίκους, οι οποίοι βρίσκονται ταυτόχρονα στο εύθραυστο στάδιο της εφηβείας και της αναζήτησης ταυτότητας που αυτή περιλαμβάνει. Εγκλωβισμένοι στο περιθώριο μεταξύ δύο κόσμων, οι ανήλικοι περνούν σε αυτό που συχνά αναφέρεται ως “limbo state”, ξεχασμένοι σε μια κατάσταση λήθης και ασημαντότητας. Συχνά οδηγούνται σε παρορμητικές ενέργειες, όπως σε άτυπες φυγές από τις δομές φιλοξενίας και σε απόπειρες παράνομης διάσχισης των συνόρων, οι οποίες αποτυγχάνουν και οδηγούν στη διαιώνιση του φαύλου κύκλου της «μόνιμης προσωρινότητας». Τα λόγια του Σ., 15 ετών από το Αφγανιστάν, ο οποίος μέχρι το 2020 είχε περάσει από τέσσερις διαφορετικές δομές φιλοξενίας και του οποίου η συνέντευξη ασύλου είχε αναβληθεί τρεις φορές, είναι χαρακτηριστικά αυτής της δυσκολίας: «Είμαι σαν ένα μπαλόνι που το παρασέρνει ο άνεμος...». Σε αναλογία με την μικρού μήκους ταινία “The red balloon” του 1956, όπου το κόκκινο μπαλόνι, σύμβολο της φαντασίας, της παιδικότητας και της αθωότητας, ακολουθεί ένα νεαρό αγόρι στους δρόμους του Παρισιού στο σκοτεινό μεταπολεμικό τοπίο, έτσι και ο Σ. περιγράφει τον εαυτό του σαν ένα μπαλόνι που παρασέρνεται από τον άνεμο σε αναζήτηση ενός φανταστικά χαμένου παιδιού που θα του δείξει τον δρόμο.

Εργαζόμενοι: είδωλα σε καθρέφτη

Σε αντανάκλαση με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδετοι ανήλικοι στις δομές φιλοξενίας, οι εργαζόμενοι δεν μένουν ανέγγιχτοι

από το εργασιακό βίωμα. Κύριο μέλημα κάθε ομάδας είναι η διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του πλαισίου φιλοξενίας των παιδιών προκειμένου να καλύπτονται οι βασικές και ψυχοσυναισθηματικές τους ανάγκες και να διευκολύνεται η κοινωνική τους ένταξη. Το έργο αυτό είναι πολύπλοκο και απαιτητικό καθώς φέρνει τους εργαζόμενους αντιμέτωπους με πολλές ψυχοκοινωνικές και πολιτισμικές προκλήσεις με τις οποίες δεν είναι εξοικειωμένοι.

Επιπλέον, οι εργαζόμενοι στις δομές φιλοξενίας συναντούν πρακτικές δυσκολίες, που αφορούν στην έλλειψη οργάνωσης και εργασιακών πόρων, καθώς και στην ασάφεια του εργασιακού ρόλου και των καθηκόντων («όλοι είναι υπεύθυνοι για όλα». Ακόμη, οι περισσότεροι φορείς που λειτουργούν δομές στέγασης για ασυνόδευτα παιδιά στην Ελλάδα διέπονται από μια ιεραρχική κουλτούρα που δεν προβλέπει τη συμμετοχή των εργαζομένων σε αποφάσεις που αφορούν το έργο τους και τη λειτουργία της δομής στέγασης. Ταυτόχρονα, οι φορείς αυτοί διέπονται συχνά και από μια γραφειοκρατική κουλτούρα που επιβάλλεται από το χρηματοδοτικό πλαίσιο και περιλαμβάνει τη σχολαστική και εξαντλητική καταγραφή ενεργειών, η οποία στερεί τους εργαζόμενους από το χρόνο σύνδεσης και ενασχόλησης με το παιδί.

Σε αυτές τις προκλήσεις προστίθεται η αίσθηση «μόνιμης προσωρινότητας» για τους εργαζόμενους, σε αναλογία με αυτήν των ανηλίκων που καλούνται να φροντίσουν. Βραχύχρονες συμβάσεις εργασίας, προγράμματα χρηματοδότησης που ξαφνικά «κλείνουν», χαμηλές μισθολογικές απολαβές αυξάνουν το στρες και εμποδίζουν τον εργαζόμενο να επενδύσει ψυχικά στην εργασία του. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός φροντιστή σε δομή φιλοξενίας *«Πώς να στηρίξω τα παιδιά αν σε ένα μήνα δεν ξέρω αν θα βρίσκομαι εγώ εδώ;»*.

Το απαιτητικό έργο των εργαζομένων περιλαμβάνει επίσης την προσπάθεια γεφύρωσης διαφορών, κενών, προκαταλήψεων με την ευρύτερη κοινότητα. Ανάμεσα σε δύο κόσμους, αυτόν των «διαφορετικών» και τον κόσμο των «ομοίων», οι εργαζόμενοι γίνονται οι διαμεσολαβητές και καλούνται να εφευρίσκουν διαύλους επικοινωνίας με φορείς της κοινότητας, σχολεία, συλλόγους εκπαιδευτικών και γονέων, κέντρα υγείας και νοσοκομεία, αθλητικούς συλλόγους και γείτονες, ώστε να εξασφαλίζουν στους ανηλίκους τις καλύτερες δυνατές

ευκαιρίες διαβίωσης και ένταξης. Η επικοινωνία είναι συχνά δύσκολη και οι εργαζόμενοι κατακλύζονται από το αίσθημα ότι δεν ανήκουν πλήρως σε κανέναν από τους δύο κόσμους. Αφενός οι πολιτισμικές διαφορές και τα διαφορετικά βιώματα μεγαλώνουν την απόσταση με τους ασυνόδετους ανηλίκους, αφετέρου οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν συχνά τον στιγματισμό από την κοινότητα και τον περίγυρο, λόγω αμφισβήτησης της χρησιμότητας της εργασίας τους, έλλειψης κατανόησης και κοινωνικής αποδοχής.

Μια επιπλέον δυσκολία για τους εργαζομένους αφορά στην ίδια την φύση της εργασίας, που περιλαμβάνει τη συχνή διαχείριση καταστάσεων κρίσης χωρίς επαρκή εκπαίδευση. Η ευαλωτότητα των ασυνόδετων ανηλίκων εκφράζεται μέσα από εκρήξεις θυμού, παραβατικές συμπεριφορές, απόπειρες αυτοκτονίας, σωματικές και ψυχικές ασθένειες, συγκρούσεις. Η καθημερινή ανάγκη για απάντηση και υποστήριξη σε ανάλογες καταστάσεις, σε συνδυασμό με τις υψηλές εργασιακές απαιτήσεις (24ωρη διαθεσιμότητα - on call, συχνές νυχτερινές βάρδιες, διαρκής επιτήρηση), δημιουργούν έντονα συναισθήματα αδυναμίας, ματαίωσης και απουσίας νοήματος από την εργασία.

Άλλες δυσκολίες προκύπτουν όταν οι εργαζόμενοι συμπεριφέρονται ως «γονείς», αναλαμβάνουν ρόλο «σωτήρα» ή/και αδυνατούν να θέσουν όρια στις σχέσεις με τα παιδιά και τους εφήβους. Αισθήματα θυμού, απογοήτευσης και ματαίωσης εντείνονται εξαιτίας των λανθασμένων αντιλήψεων για τους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες ως «θύματα», ως «κατεστραμμένα παιδιά», ως «έφηβοι χωρίς μέλλον», ή ως «παιδιά που εκμεταλλεύονται καταστάσεις και καταφεύγουν σε χειριστικούς τρόπους για να πετύχουν τους στόχους τους».

Τα παραπάνω συνηγορούν στην εμφάνιση συμπτωμάτων εργασιακού στρες και επαγγελματικής εξουθένωσης στους εργαζόμενους των δομών φιλοξενίας. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα σε δείγμα 257 Ισπανών, η οποία ανέδειξε ως κυριότερες αιτίες εξουθένωσης την αυξημένη ευθύνη που συνοδεύει τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων αναφορικά με τη ζωή των παιδιών, από εργαζόμενους που διαθέτουν περιορισμένη εργασιακή εμπειρία και ελλιπή υποστήριξη από

το φορέα εργασίας, με αποτέλεσμα να προβαίνουν, κάποιες φορές, σε λανθασμένες ενέργειες (Del Valle, López, Bravo, 2007)⁹.

Η επαγγελματική εξουθένωση έχει περιγραφεί από τους Pines & Aronson ως «η κατάσταση ψυχικής και σωματικής εξάντλησης που προκύπτει από τη μακροχρόνια ενασχόληση με συναισθηματικά απαιτητικές συνθήκες εργασίας»¹⁰. Στους εργαζόμενους των δομών φιλοξενίας τα βασικότερα σημεία της επαγγελματικής εξουθένωσης αφορούν στη συναισθηματική εξάντληση και στην ψυχική κόπωση, στην παροχή απρόσωπης φροντίδας (κυνικότητα, διεκπεραιωτικές σχέσεις με τους ανηλίκους), στην έλλειψη προσωπικών επιτευγμάτων και στην αίσθηση ανεπάρκειας, καθώς και στη σωματοποίηση συμπτωμάτων (ημικρανίες, υπέρταση, μυοσκελετικά προβλήματα). Συχνές φράσεις των εργαζομένων που υποδηλώνουν τα παραπάνω είναι οι εξής: «Νιώθω κουρασμένος όταν ξυπνάω και σκέφτομαι ότι πρέπει να πάω στη δουλειά μου», «Συμπεριφέρομαι σε κάποια παιδιά με απρόσωπο τρόπο, σαν να ήταν περιστατικά ή αριθμός προς διευθέτηση», «Σκέφτομαι να τα παρατήσω. Δεν είμαι κατάλληλος γι' αυτή τη δουλειά». Σημαντική είναι η διάκριση της επαγγελματικής εξουθένωσης από τον ψυχικό τραυματισμό των εργαζόμενων. Η συνεχής έκθεση σε τραυματικές αφηγήσεις οδηγεί σε τραυματικές αντιδράσεις των εργαζόμενων. Όταν οι τραυματικές αντιδράσεις διαιωνίζονται, συμβάλλουν στην εμφάνιση μιας ψυχικής κατάστασης, η οποία έχει λάβει διάφορες ονομασίες όπως compassion fatigue (Figley, 1995)¹¹, secondary posttraumatic stress (Stamm, 1995)¹², vicarious traumatization (McCann & Pearlman, 1990)¹³. Οι όροι αυτοί αντανακλούν τον ψυχικό τραυματισμό του εργαζόμενου που υποφέρει και παύει να λειτουργεί με επάρκεια. Σύμφωνα με τους

⁹ Del Valle, J. F., López, L. M., & Bravo, A. (2007). Job stress and burnout in residential child care workers in Spain. *Psicothema*, 19(4), 610-615 στο Παπαδάτου Δ., κ.α. (2019). «Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδευτους ανηλίκους πρόσφυγες και μετανάστες». *UNICEF*, Μέριμνα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α.

¹⁰ Pines A, & Aronson E. (1988). *Career burnout: Causes and cures*. New York: Free Press.

¹¹ Figley, C. R. (Ed.) (1995). *Compassion fatigue: coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. New York: Brunner/Mazel..

¹² Stamm, B. H. (Ed.) (1995). *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*. Lutherville, Maryland: Sidran Press.

¹³ McCann, L.I., Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149.

McCann & Pearlman, στις περιπτώσεις τραυματισμού εξ' αντανάκλασης, παράλληλα με τα όποια ψυχοκοινωνικά και οργανικά προβλήματα, ο εργαζόμενος βιώνει αρνητικές αλλαγές στις πεποιθήσεις για τον εαυτό του, τη ζωή και το νόημά της, οι οποίες επηρεάζουν βασικές του ανάγκες για ασφάλεια, έλεγχο, εμπιστοσύνη, αυτοεκτίμηση και διαμόρφωση στενών δεσμών. Ανήλικοι και εργαζόμενοι βρίσκονται λοιπόν μαζί στις δομές φιλοξενίας μπροστά σε μια σειρά προκλήσεων, κάποιες από τις οποίες είναι κοινές και για τις δύο πλευρές. Πού οδηγεί τελικά αυτή η συνάντηση του οικείου και του διαφορετικού;

Το οικείο και το διαφορετικό: μια παράδοση συνάντηση

Η συνάντηση του Οικείου με το Άλλο γεννά συναισθήματα φόβου, δυσφορίας, αμηχανίας και στις δύο πλευρές. Σύμφωνα με τη θεωρία της διομαδικής απειλής (Stephan & Stephan, 2000)¹⁴, τα μέλη μιας μειονότητας, καθώς εξίσου και μιας πλειονότητας, αντιλαμβάνονται ως απειλή την άλλη ομάδα, τόσο σε ρεαλιστικό επίπεδο (δύναμη, πόροι, ασφάλεια) όσο και σε συμβολικό (αξίες, ήθη, έθιμα). Η εύρεση ενός «κοινού τόπου» αποτελεί πρόκληση αλλά και αναγκαιότητα με βάση τις σύγχρονες κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικές συνθήκες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του T., 13 ετών από το Πακιστάν, εν μέσω της καραντίνας: *«Μου λείπουν οι φίλοι από το σχολείο. Δε μιλούσαμε πολύ, το ξέρω. Είμαστε διαφορετικοί αλλά με κάποιον τρόπο αισθανόμουν κοντά τους.»*

Η πολυπλοκότητα του «Ανοικείου», κατά τον Freud έγκειται στο ότι, ενώ μεταφέρει την έννοια του ξένου και του αβέβαιου, έχει άμεση σύνδεση με την καταπιεσμένη οικεία αίσθηση μιας εμπειρίας. Αναφέρει συγκεκριμένα: *«Το εξής παράδοξο αψηφά κάθε επιστημονική προσέγγιση: το πιο οικείο φαίνεται το πιο ενοχλητικό, ενώ το κοντινό φαίνεται τρομακτικό.»*¹⁵ Καταληκτικά, στις δομές φιλοξενίας, το Οικείο με το Διαφορετικό συνυπάρχουν κάτω από αντίξοες συνθήκες,

¹⁴ Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). *An integrated threat theory of prejudice. Reducing Prejudice and Discrimination*, 23–45.

¹⁵ Freud, S. (1919). *Das Unheimliche*. Για την ελληνική έκδοση: *Το ανοικείο*, εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

ΠΡΟΑΓΩΓΗ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΣΕ ΕΥΠΑΘΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Α' ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΙΓΙΝΗΤΕΙΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ

δημιουργώντας μοναδικές ευκαιρίες για ανθρώπινες συναντήσεις, στις οποίες καλούμαστε να επιμείνουμε ώστε να γίνουν υπαρκτές.

*«Η κάθε λέξη είναι μια έξοδος
για μια συνάντηση, πολλές φορές ματαιωμένη,
και τότε είναι μια λέξη αληθινή, σαν επιμένει στη συνάντηση.»*

Γιάννης Ρίτσος, Το νόημα της απλότητας – Παρενθέσεις, 1946 -1947

Βιβλιογραφία

Bowlby, J. (1980). *Loss, sadness and depression in: Attachment and loss*. New York: Basic Books

Ciccone, A. , Ferrant, A (2015). *Honte, culpabilité et traumatisme*. Dunod.

Del Valle, J. F., López, L. M., & Bravo, A. (2007). *Job stress and burnout in residential child care workers in Spain*. *Psicothema*, 19(4), 610-615.
<https://pdfs.semanticscholar.org>

Figley, C. R. (Ed.) (1995). *Compassion fatigue: coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. New York: Brunner/Mazel.

Freud, S. (1919). *Das Unheimliche*. Για την ελληνική έκδοση: *Το ανοικείο*, εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

Kaës, R. (1994). *La parole et le lien. Processus associatifs et travail psychique dans les groupes*. Paris: Dunod (2005).

Luthar, S.; et al. (2000). *The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work*. *Child Development* 71 (3): 543–562.

Masud, M., Khan, R. (1963), *The concept of cumulative trauma*. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 18:1, 286-306.

McCann, L.I., Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149.

Pines A, & Aronson E. (1988). *Career burnout: Causes and cures*. New York: Free Press.

Stamm, B. H. (Ed.) (1995). *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*. Lutherville, Maryland: Sidran Press.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). *An integrated threat theory of prejudice. Reducing Prejudice and Discrimination*, 23–45.

W.H.O. (Leka, S. & Jain, A.) (2010). *Health impact of psychosocial hazards at work: An Overview*.

https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44428/9789241500272_eng.pdf;jsessionid=A9D665B24A57EAB5A59AC574754B8_884?sequence=1

Λαζαράτου Ε. (2008). Άγχος Αποχωρισμού. Στο Β. Αλεβίζος (Επιμ.), *Άγχος, Ιατρικές και Κοινωνικές Διαστάσεις*.

Μάτσα Κ. (2007). «Εξουσία, τραύμα και κατάχρηση ουσιών», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, No 99, 181-187.

Παπαδάτου Δ., Τσελεπή Ν., Βαλλίδης Α. κ.α. (2019). «Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδετους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες». *UNICEF*, Μέρμινα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α.